

ایرانیان و خلافت عباسی

رئیس‌شناسی سیاسی ایرانیان در قرن سوم هجری

سید حسین فلاح‌زاده

ایرانیان و خلافت عباسی

رفتارشناسی سیاسی ایرانیان در قرن سوم هجری

دانشیار دانشگاه باقرالعلوم (ع)

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۳۹۶

شمارگان: ۳۰۰

قیمت: ۲۹۰۰۰ تومان

طراح جلد: سیدایمان نوری نوحی

چاپ و صحافی: هنگام

سرشناسه: فلاح‌زاده، سیدحسین، ۱۳۴۲.

عنوان و نام پدیدآور: ایرانیان و خلافت عباسی: رفتارشناسی سیاسی ایرانیان در قرن سوم هجری / سیدحسین فلاح‌زاده.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: ۳۸۴ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۰۸-۳۸۲-۲

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

موضوع: عباسیان - تاریخ - قرن ۳ق.

موضوع: Abbasids - History - 9th century.

موضوع: اسلام - تاریخ - از آغاز تا قرن ۳ق.

موضوع: Islam - History - to 9th century.

موضوع: ایران - تاریخ - از آغاز تا قرن ۳ق.

موضوع: Iran - History - to 9th century.

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رده‌بندی کنگره: DS ۳۸ / ۶ / الف ۱۳۹۶

رده‌بندی دیویی: ۹۵۶/۷۰۲

شماره کتابشناسی ملی: ۴۶۶۰۱۳۳

تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

فهرست

پیسگفتار.....	۱۵
مقدمه	۲۱
۱. ضرورت مطالعات بین‌رشته‌ای در تاریخ	۲۱
۲. لزوم تبیین دیدگاه کلان‌انگشی و معرفتی محقق	۲۴
۳. برخورداری از دیدگاه نظری	۲۷
نقدی بر رویکرد نظری پاسکال	۲۸
۴. پژوهش حاضر	۲۹
طرح تفصیلی پژوهش	۳۳
۱. بیان موضوع	۳۳
۲. اهمیت موضوع	۳۳
۳. پیشینه (ادبیات) تحقیق	۳۴
۴. سؤال اصلی	۳۶
۵. فرضیه اصلی	۳۶
۶. فرضیه‌های رقیب	۳۶
۷. سؤالات فرعی	۳۷
۸. مفاهیم و متغیرها	۳۷
۹. سازماندهی تحقیق	۳۸
بررسی منابع و مآخذ	۳۹
۱. منابع کهن	۳۹

۵۱	۲. منابع پژوهشی.....
۵۳	فصل اول: مفاهیم و چارچوب نظری.....
۵۵	۱. رفتار یا کنش اجتماعی.....
۵۶	۲. انواع کنش‌های اجتماعی.....
۵۷	۳. کنش‌های سیاسی و ویژگی‌های آن.....
۵۷	۳-۱. دشواری تبیین.....
۵۸	۳-۲. پیچیده‌سازی کنش سیاسی از سوی کنشگر.....
۵۹	۳-۳. ترکیب‌شدن رفتارهای سیاسی با دیگر رفتارهای اجتماعی.....
۶۱	۴. انواع رفتارهای سیاسی.....
۶۴	۴-۱. بررسی چند مفهوم مرتبط با رفتار سیاسی.....
۶۴	۴-۱-۱. راست.....
۶۵	۴-۱-۲. سبب.....
۶۶	۴-۱-۳. اقتدار.....
۶۷	۴-۱-۴. مشرر.....
۶۹	۴-۱-۵. مشارکت سیاسی.....
۷۲	۴-۲. عوامل مؤثر بر رفتارهای سیاسی.....
۷۲	۴-۲-۱. بررسی کلی چند دیدگاه.....
۷۴	۴-۲-۲. بررسی تفصیلی.....
۷۵	۴-۲-۲-۱. عوامل مستقیم (بی‌واسطه).....
۷۵	۴-۲-۲-۱-۱. فرهنگ.....
۷۸	۴-۲-۲-۱-۲. تقسیمات فرهنگ.....
۷۸	۴-۲-۲-۱-۲-۱. فرهنگ دینی.....
۸۰	۴-۲-۲-۱-۲-۱-۱. تأثیر فرهنگ دینی بر رفتار سیاسی.....
	۴-۲-۲-۱-۲-۱-۲. نسبت قرائت‌ها و تفسیرهای دینی با انواع
۸۲	رفتار سیاسی.....
۸۳	۴-۲-۲-۱-۲-۱-۳. ادیان مختلف و سیاست.....
۸۴	۴-۲-۲-۱-۲-۲. فرهنگ سیاسی.....
۸۵	انواع فرهنگ سیاسی.....

- ۸۷-۳-۲-۱-۲-۴. فرهنگ فلسفی، علمی، اقتصادی و مانند آن...
- ۸۹-۲-۲-۱-۲-۴. ساختارهای سیاسی اجتماعی.....
- ۹۱-۲-۲-۱-۲-۴. نسبت نظام سیاسی با ساختار اجتماعی...۹۱
- ۹۲-۲-۲-۱-۲-۴. رابطه نظام سیاسی با مشروعیت و کنش
سیاسی.....۹۲
- ۹۳-۲-۲-۱-۲-۳. ساختار اجتماعی، اقوام و طبقات.....۹۳
- ۹۵-۲-۲-۱-۲-۴. رابطه ساختار و فرهنگ سیاسی.....۹۵
- ۹۷-۲-۲-۱-۲-۵. بحران ساختاری، فرصت ساختاری.....۹۷
- ۹۸-۲-۲-۱-۳-۴. عوامل روانی، ارثی و نوع جامعه‌پذیری.....۹۸
- ۹۹-۲-۲-۱-۳-۱. روان‌شناسی سیاسی.....۹۹
- ۱۰۰-۲-۲-۱-۳-۲. جامعه‌پذیری.....۱۰۰
- ۱۰۱-۲-۲-۱-۳-۱. کارگزاران جامعه‌پذیری.....۱۰۱
- ۱۰۲-۲-۲-۱-۳-۲. جامعه‌پذیری سیاسی.....۱۰۲
- ۱۰۴-۲-۲-۱-۳-۱. جامعه‌پذیری سیاسی و رفتار سیاسی.....۱۰۴
- ۱۰۵-۲-۲-۱-۳-۲. عوامل غ. مستقیم (با وادله).....۱۰۵
- ۱۰۵-۲-۲-۱-۳-۲. محیط جمع‌پذیری (زیست‌بوم).....۱۰۵
- ۱۰۷-۲-۲-۱-۳-۲. زیست‌بوم و رفتار سیاسی.....۱۰۷
- ۱۰۸-۲-۲-۱-۳-۲. تاریخ (میراث گذشته به آینده).....۱۰۸
- ۱۰۹-۲-۲-۱-۳-۲. فلسفه تاریخ و جامعه‌شناسی تاریخی.....۱۰۹
- ۱۱۱-۲-۲-۱-۳-۲. تئوری‌های جنبش‌های اجتماعی.....۱۱۱
- ۱۱۲-۲-۲-۱-۳-۲. مارکس و دیدگاه تضاد طبقاتی.....۱۱۲
- ۱۱۱-۲-۲-۱-۳-۲. دورکیم و نظریه اعاده‌گرایی.....۱۱۱
- ۱۱۲-۲-۲-۱-۳-۲. وبر و ساخت قدرت کاریزمایی.....۱۱۲
- ۱۱۵-۲-۲-۱-۳-۲. پاره تو و تئوری بازی نخبگان.....۱۱۵
- ۱۱۵-۲-۲-۱-۳-۲. چارلز تیلی و نظریه ارکان عمل جمعی.....۱۱۵
- ۱۱۵-۲-۲-۱-۳-۲. نیل اسملسر و شروط پیدایش جنبش‌های
اجتماعی.....۱۱۶
- ۱۱۷-۲-۲-۱-۳-۲. نظریه ترکیبی.....۱۱۷

فصل دوم: خلافت عباسی، جریان‌های دینی و اندیشه‌های سیاسی در

قرن سوم ۱۲۱

۱. خلافت عباسی و تحولات آن در قرن سوم ۱۲۵

۱-۱. عباسیان از آغاز تا قرن سوم (بررسی اجمالی) ۱۲۵

۱-۲. خلفای عباسی قرن سوم و تحولات عصر آنان ۱۲۹

۱-۳. تقسیم‌بندی کلی وضعیت خلافت ۱۴۱

۲. جریان‌های دینی و اندیشه‌های سیاسی در قرن سوم ۱۴۵

۲-۱. نظریه خلافت اهل سنت ۱۴۹

۲-۱-۱. تحولات نظام خلافت ۱۵۱

۲-۱-۲. عباسیان و نظریه خلافت ۱۵۶

۲-۱-۳. ایران و مشروعیت خلافت عباسی ۱۶۰

۲-۲. نظریه امامت سنی ۱۶۲

۲-۲-۱. مفهوم تسبیح (معنای لغوی و اصطلاحی) ۱۶۲

۲-۲-۲. خاستگاه تشیع ۱۶۳

۲-۲-۳. اعتقادات دینی و سیاسی شیعیان ۱۶۵

۲-۲-۴. وضعیت شیعیان در دوره خلفا ۱۶۷

۲-۲-۴-۱. تشیع در عصر ریان ۱۶۹

۲-۲-۴-۲. تشیع در دوره عباسیان ۱۷۰

۲-۲-۵. فرقه‌های شیعه در عصر امویان و عباسیان ۱۷۱

۲-۲-۵-۱. کیسانیه ۱۷۲

۲-۲-۵-۲. زیدیه ۱۷۳

۲-۲-۵-۳. دوازده امامی ۱۷۴

۲-۲-۵-۴. اسماعیلیه ۱۷۵

۲-۲-۶. تشیع در ایران ۱۷۶

۲-۲-۶-۱. مناطق و شهرهای شیعه‌نشین ایران در قرن سوم ۱۸۲

۲-۲-۶-۲. فرقه‌های تشیع در ایران ۱۸۳

۲-۳. خوار ۱۸۴

۲-۳-۱. عقاید دینی و سیاسی ۱۸۵

۲-۳-۲. اقدام‌های خوار ۱۸۶

۲-۳-۳. نخستین شورش‌های خوارج در ایران ۱۸۷

۲-۳-۴. خوارج ایران در عصر عباسیان ۱۸۹

۲-۴. میراث دینی و سیاسی ایران باستان ۱۹۰

۲-۴-۱. آیین کهن در چالش با آیین جدید ۱۹۲

۲-۴-۲. اندیشه سیاسی زرتشتیان ۱۹۳

۲-۴-۳. جنبش‌های منسوب به اندیشه باستان در قرون اولیه اسلامی ۱۹۵

فصل سوم: رفتارهای سیاسی ستیزه‌جویانه ایرانیان در قرن سوم .. ۱۹۷

۱. جنبش خرم‌دینان ۲۰۱

۱-۱. شرایط و فرصت ساختاری ۲۰۲

۱-۲. ایدئولوژی خرم‌دینان ۲۰۴

۱-۳. رفتار سیاسی خرم‌دینان ۲۰۹

۱-۴. قیام باستان خرم‌دین ۲۱۰

۱-۵. اهمیت راه‌بردی ۲۱۴

۱-۶. جمع‌بندی ۲۱۶

۲. قیام محمد بن قارن (مازیار) ۲۱۶

۲-۱. آغاز و علت قیام ۲۱۷

۲-۲. مرگ افشین پس از مازیار ۲۱۹

۲-۳. جمع‌بندی ۲۲۱

۳. جنبش خوارج در شرق ایران ۲۲۱

۳-۱. شرایط ساختاری ۲۲۲

۳-۲. فرهنگ دینی و سیاسی ۲۲۳

۳-۳. قیام حمزه بن آذرک ۲۲۱

۴. جنبش صفاریان ۲۳۰

۴-۱. فرصت ساختاری ظهور صفاریان ۲۳۰

۴-۲. شخصیت یعقوب لیث ۲۳۲

۴-۳. اندیشه سیاسی و دینی یعقوب ۲۳۶

۴-۴. برآورد قدرت سیاسی صفاریان ۲۳۹

۴-۵. نخستین روابط یعقوب با خلافت عباسی ۲۴۲

- ۴-۶. ستیزه‌جویی یعقوب علیه خلافت ۲۴۳
- ۴-۷. ستیز بزرگ یعقوب علیه خلافت عباسیان ۲۴۷
- ۴-۸. صفاریان پس از مرگ یعقوب ۲۴۹
- ۴-۹. جمع‌بندی ۲۵۱
۵. جنبش علویان طبرستان ۲۵۲
- ۵-۱. شرایط ساختاری نامطلوب ۲۵۲
- ۵-۲. اشاعه خرده‌فرهنگ‌های سیاسی ۲۵۴
- ۵-۳. وجود نخبگان غیرحاکم ۲۵۵
- ۵-۴. فرصت ساختاری بروز جنبش ۲۵۷
- ۵-۵. نو عکس‌العمل حاکمیت ۲۶۰
- ۵-۶. شرایب دیگر ۲۶۵
- ۵-۷. جمع‌بندی ۲۶۶
۶. دیگر جنبش‌ها: ستیزه‌جویانه ایرانیان ۲۶۷
- ۶-۱. جنبش زنگیان و نقی ایرانیان در آن ۲۶۸
- ۶-۲. ایرانیان و قیام رافع بن لیث ۲۶۹
- ۶-۳. نافرمانی‌های مکرر اهالی ۲۷۱
- ۶-۴. ایرانیان و قیام‌های گسترده علویان ۲۷۳
- ۶-۴-۱. قیام محمد بن قاسم در خراسان ۲۷۳
- ۶-۴-۲. قیام‌های علویان در ری و قزوین ۲۷۴
- ۶-۵. دیگر شورش‌ها و قیام‌ها ۲۷۵
- ۶-۶. جمع‌بندی ۲۷۶

فصل چهارم: رفتارهای سیاسی تبعی و بی‌طرفانه ایرانیان در قرن سوم ۲۷۹

۱. رفتارهای سیاسی تبعی (پیرومنشانه) ۲۸۳

- ۱-۱. رفتار سیاسی طاهریان ۲۸۳
- ۱-۱-۱. برآمدن طاهریان ۲۸۴
- ۱-۱-۲. اندیشه و رفتار سیاسی طاهر ۲۸۵
- ۱-۱-۳. طاهر و اداره خراسان ۲۸۷
- ۱-۱-۴. ۲۸۸

۲۹۰	۱-۱-۵. طاهریان پس از طاهر بن حسین
۲۹۱	۱-۱-۶. طاهریان و رفتار سیاسی تبعی در قبال خلافت
۲۹۵	۱-۱-۷. برافتادن طاهریان به دست یعقوب و عکس العمل خلافت
۲۹۷	۱-۱-۸. طاهریان و توسعه گفتمان سیاسی رسمی
۲۹۸	۱-۱-۹. طاهریان و خراج خراسان
۲۹۸	۱-۱-۱۰. جمع بندی
۲۹۹	۱-۲. رفتار سیاسی سامانیان
۳۰۰	۱-۲-۱. برآمدن سامانیان
۳۰۳	۱-۲-۲. اندیشه و فرهنگ سیاسی سامانیان
۳۰۶	۱-۲-۳. رفتار سیاسی سامانیان
۳۱۲	۱-۲-۴. جمع بندی
۳۱۳	۱-۳. رفتار سیاسی خاندان سهل
۳۱۸	۱-۳-۱. جمع بندی
۳۱۹	۱-۴. دیگر همکاری های ایرانیان با خلافت عباسی
۳۲۱	۲. رفتارهای سیاسی بی طرفانه
۳۲۳	نتیجه گیری
۳۳۵	کتابنامه
۳۳۵	۱. منابع
۳۴۱	۲. تحقیقات
۳۴۵	۳. مقالات
۳۴۶	۴. لاتین
۳۴۶	ضمیمه
۳۴۹	کنیه، اسامی و لقب خلفای عباسی قرن سوم و آغاز و پایان خلافت آنان
۳۵۱	فهرست آیات
۳۵۳	فهرست روایات
۳۵۵	فهرست اشعار
۳۵۷	نمایه
۳۷۷	نمایه موضوعی

پیشگفتار

در پرتو پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر دین و معرفت دینی به ویژه تعالیم و معانی اسلامی، به عنوان فکر و فرهنگ مترقی و نجات‌بخش آدمی در عصر حاضر حیات انسان معاصر ظاهر شد. تجدید حیات تعالیم و حیانی و ارزش‌ها و اسامی از سویی سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح مسلمانی در آنان شد و از دیگر سبب‌هاست نمایان‌تر شدن سست‌پایگی مسلک‌ها و مکتب‌های بشری و نظام‌های مبتنی بر آنها شد.

بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظریه‌پردازی و نوآوری درباره زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقع فکری، به راجع شرایط کنونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی در حوزه فرهنگ ملی و باورداشت‌های رایج دینی به منظور عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی دین و تبیین عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقشار تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی-پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی محض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بر این اساس «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به عنوان یک نهاد

علمی-فکری حسب الامر و بر اساس نظر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی
آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و با تلاش فراوان حجت‌الاسلام
والمسلمین علی‌اکبر رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

این پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی و
غیردولتی و غیرانتفاعی است که در قالب چهار پژوهشکده حکمت و
دین پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری
دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی که متشکل از پنج گروه
«فرهنگ و روش»، «مطالعات انقلاب اسلامی»، «تاریخ و تمدن»، «غرب‌شناسی» و
«ادبیات اندیشه» است، در راستای ساماندهی تأمل‌ها و کاوش‌ها در خصوص
تحولات فرهنگی و اجتماعی می‌کوشد زمینه تولید آثاری با جهت‌گیری انتقادی
و بومی را در مورد مسائل و مشکلات حوزه‌های یادشده فراهم سازد.

۱. شناخت و بازپیرایی مبانی و محتوای علمی اسلامی در حوزه تاریخ،
تمدن، فرهنگ و هنر ایران و اسلام؛

۲. تحقیق در زمینه تحولات، مبانی و مسائل تمدن، فرهنگ و هنر اسلامی
ایرانی؛

۳. تحلیل و بازکاوی کاستی‌های دیرین، آسیب‌شناسی وضعیت کنونی و
بررسی چشم‌انداز و چالش‌های آتی فرهنگ و تمدن اسلامی و ارائه راهکارهای
شایسته برای احیا و ارتقای فرهنگ و هنر اسلامی ایرانی و تعمیق بنیان‌های
امروز با آن؛

۴. بررسی و تبیین نظری پیشینه، مبانی، هدف‌ها و فرایند تحقق انقلاب
اسلامی و مطالعه و بازشناسی مسائل و موانع انقلاب و راه‌های تحکیم اصول و
توسعه آرمان‌ها و ارزش‌های متعالی آن و مصون‌سازی طبقات اجتماعی در قبال
تأثر فکری-فرهنگی بیگانگان؛

۵. بازشناسی ماهیت و مؤلفه‌های فکر و فرهنگ غربی و نقد و ارزیابی
علمی دستاوردهای تمدن جدید، بررسی راه‌های توسعه اندیشه اسلامی و طرق

اصطیاد عناصر انسانی و عقلانی فرهنگ و تمدن دیگر ملل؛

۶. نقد آثار منتشره و آرای مطرح شده در حوزه های مطالعاتی پژوهشکده.

تحقیق حاضر که نتیجه تلاش علمی محقق ارجمند جناب آقای دکتر سیدحسین فلاح زاده در گروه تاریخ و تمدن پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی است، به موضوع رفتار سیاسی ایرانیان در قبال خلافت عباسی در قرن سوم می پردازد.

نویسنده این اثر، دانشیار گروه تاریخ دانشگاه باقرالعلوم (ع) قم و مدرس دروس مختلف در مقاطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری در دانشگاه ای باقرالعلوم (ع)، شهید بهشتی و پیام نور است؛ همچنین ایشان عضو هیئت علمی سان پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی بودند. ازجمله کتب ایشان «تاریخ تشیع» و «مجموعه مقالات تاریخ اسلام» و «رضاخان و توسعه» می باشد؛ همچنین ایشان مقالاتی در حوزه تاریخ و تاریخ نگاری در مجلات مختلف به چاپ رسانده اند.

ازجمله موضوع هایی که در دانش جامعه شناسی سیاسی مورد توجه جدی جامعه شناسان قرار دارد، بررسی چگونگی شکل و رفتار سیاسی جوامع در شرایط گوناگون است. این بررسی با مقوله امنیت نیز ارتباطی تنگاتنگ دارد. یکی از راه های شناخت نوع رفتار سیاسی جوامع، بررسی چگونگی رفتار آنان در گذشته تاریخی است؛ برای نمونه با بررسی چگونگی ظهور انقلاب مشروطه در ایران بهتر می توان انقلاب اسلامی را مورد مطالعه قرار داد. از این بررسی شاید بتوان با عنوان جامعه شناسی سیاسی تاریخ یاد کرد.

جامعه ایران در گذشته ده ها جنبش و به عبارتی قیام را آزموده است. بررسی تاریخی آنها ما را در شناخت رفتار کنونی این جامعه یاری می بخشد. بر این اساس پژوهش حاضر می کوشد رفتار سیاسی ایرانیان در یکی از دوره های مهم تاریخی یعنی قرن سوم را مورد مطالعه و بررسی قرار دهد. در این بررسی علاوه بر معرفی انواع رفتارهای سیاسی ایرانیان در قرن سوم در قبال خلافت به مبانی و عوامل تأثیرگذار بر آن رفتارها نیز پرداخته شده است.

پرسش‌هایی چون در قرن سوم چه کنش‌ها و رفتارهای سیاسی برجسته‌ای از سوی جامعه ایران در قبال خلافت عباسیان، صورت گرفته است؟ این رفتارهای سیاسی کدام یک تبعی و پیرومنشانه و کدام یک ستیزه‌جویانه یا بی‌طرفانه بوده‌اند؟ و مهم‌ترین علل و عوامل تأثیرگذار بر این رفتارهای سیاسی چه بوده است؟ پرسش‌های اصلی این تحقیق را تشکیل می‌دهند.

این پژوهش بر این فرضیه استوار است که در قرن سوم بخشی از جامعه ایران با تأثیرپذیری از ساختار قدرت حاکم از یک سو و پذیرش اسلام سنی و فرهنگ سیاسی رسمی آن از سوی دیگر، نظام سیاسی موجود را که در قالب خلافت عباسی ظهور یافته بود، پذیرفته و در قبال آن رفتار سیاسی تبعی و پیرومنشانه را اتخاذ کرده است. نمود برجسته این‌گونه رفتار سیاسی را در اقدام‌های خاندان‌های طاهریان، سامانیان و آل سهل مشاهده می‌کنیم؛ درحالی‌که بخش دیگری از این جامعه مانند خرم‌دینان، علویان زیدی و دیگر شیعیان که تحت تأثیر فرهنگ دینی و سیاسی غیررسمی قرار داشتند به رفتار سیاسی ستیزه‌جویانه‌ای با خلافت در قالب جنبش‌های سیاسی- اجتماعی روی آوردند یا همانند صفاریان حاکمیت متغلبی ایجاد کردند. محدودی از ایرانیان نیز رفتار بی‌طرفانه‌ای در قبال عباسیان اتخاذ نمودند. این پژوهش به روش تاریخی-تحلیلی می‌باشد.

بر خود لازم می‌دانیم از تلاش‌های علمی و ارزشمند محقق محترم، جناب آقای دکتر سیدحسین فلاح‌زاده، قدردانی و تشکر نماییم. همچنین از شورای علمی گروه تاریخ و تمدن حجت‌الاسلام والمسلمین علی‌اکبر رشاد، دکتر منوچهر محمدی، حجت‌الاسلام والمسلمین غلامحسن محرمی، دکتر علی بیگدلی، دکتر محمد سپهری، دکتر شهریار شجاعی‌پور، دکتر هوشنگ خسروبیگی، دکتر سیدعلیرضا واسعی، دکتر سیدابوالفضل رضوی، دکتر محمد امیر شیخ‌نوری، دکتر امیر بهرام عرب احمدی، صادق حیدری‌نیا و نیز ارزیابان محترم این تحقیق، آقایان دکتر محمد سپهری و دکتر محمدرحیم عبوضی که با ارائه دیدگاه‌های ارزشمند خود بر غنای این اثر افزودند، کمال سپاس و

امتنان را داریم. از سازمان محترم انتشارات که در آماده‌سازی و چاپ اثر، مجدّدانه تلاش نمودند سپاسگزاریم.

در خاتمه امیدواریم نظرها و دیدگاه‌های خوانندگان عزیز و علاقه‌مندان، ما را در اصلاح و تکمیل این اثر و تولید آثار دیگر یاری رسانند.

گروه تاریخ و تمدن

پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی

www.ketab.ir

■ مقدمه ■

۱. ضرورت مطالعات بین‌رشته‌ای در تاریخ

پرواضح است که موازات و همپای گذر زمان و رشد و توسعه تمدن بشری به‌خصوص در قرن اخیر، دانش‌ها و علوم نیز توسعه یافته و بر حجم آنها افزوده شده است. در واقع هم‌زمان توسعه علوم بوده است که توسعه تمدن را نیز پدید آورده است. این توسعه علوم از سویی دیگر پیدایش تخصص‌های مختلفی را در پی داشته است. این تخصص‌گرایی هرچند لازمه رشد علوم و توسعه گسترده آنها بوده است و یک ضرورت انریزناپذیر محسوب می‌شود، اما متأسفانه آفت‌هایی را نیز با خود به همراه داشته است. از جمله این آفت‌ها، غفلت متخصصان هر رشته از سایر رشته‌ها و تک‌گرای شدن دانشمندان است؛ آفتی که در گذشته کمتر وجود داشته است.

در گذشته به علت محدود بودن علوم، عالمان برجسته به‌طور معمول در رشته‌های مختلفی تخصص داشتند؛ برای نمونه ابوعلی سینا دانشمند برجسته ایرانی قرن‌های چهارم و پنجم در علوم مختلفی چون فلسفه، طب، ریاضیات، الهیات و غیره صاحب نظر بود. بسیاری از مورخان نیز از چنین مشخصه‌ای برخوردار بودند. ابوجعفر محمدبن جریر طبری قبل از آنکه مورخ باشد، یک فقیه، محدث و مفسر بود و کتاب تفسیر قرآن او با نام جامع البیان هنوز نیز به عنوان یک اثر برجسته مورد توجه است. ابوعلی مسکویه رازی نیز علاوه بر

تاریخ در علوم دیگری چون فلسفه، اخلاق و غیره صاحب نظر بوده است.^۱ مسعودی برجسته‌ترین مورخ مسلمان قرن چهارم نیز طبق آنچه خود در لابه‌لای کتاب مروج الذهب یاد می‌کند، در علوم چندی تخصص داشته است. این دست‌داشتن عالمان در علوم مختلف، نه تنها بر دامنه معلومات آنان می‌افزود، بلکه نگرش آنان را به هر یک از علوم فوق هم تغییر می‌داد و آنها را قادر می‌ساخت تا با نگاهی جامع‌تر از دیگران، رشته‌های مختلف را مورد توجه قرار دهند؛ اما متأسفانه امروزه با توجه به تخصصی‌شدن گسترده علوم، این ریزگی رخسار بسته و باعث نوعی تک‌بعدی‌شدن عالمان گردیده است. این امر به تدریج به ارتباط واقعی حوزه‌های معرفتی با یکدیگر مشکل‌ساز است. ارتباطی که امکان جدایی کامل رشته‌ها را از یکدیگر غیرممکن می‌سازد. این ارتباط ساختار علوم تنها در علوم تجربی، بلکه به طور گسترده‌تر در علوم انسانی یافت می‌شود. در اقتصاد، سیاست، الهیات، جامعه‌شناسی، ادبیات، حقوق، فلسفه، تاریخ و غیره شکاف از روابط حاکم است و به سبب همین ارتباط بوده است که اشکالی از مطالعات ترکیبی همانند جامعه‌شناسی معرفت، جامعه‌شناسی ارتباطات، جامعه‌شناسی تاریخی، روان‌شناسی اجتماعی، اقتصاد سیاسی، ادبیات سیاسی و غیره شکل گرفته‌اند. روزی که می‌گذرد دامنه این‌گونه مطالعات گسترش می‌یابد.

در یک نتیجه‌گیری از مباحث گذشته می‌توان گفت نظر به همان تک‌ساحتی‌بودن تخصص‌ها و آفتی که از این نظر دامنگیر می‌شود، امروزه ضرورت مطالعات بین‌رشته‌ای به‌شدت احساس می‌شود و به نظر می‌رسد این ضرورت در رشته تاریخ بیش از دیگر رشته‌ها وجود دارد؛ زیرا قلمرو مطالعات تاریخی بسیار گسترده هستند و به نوعی همه ابعاد زندگی گذشته انسان را در بر می‌گیرند. یک محقق تاریخ از آنجایی که حوزه مطالعات

۱. ر.ک: مسکویه: *زندگی‌نامه، آثار و اندیشه‌ها* (یادواره هزارمین سال درگذشت ابوعلی مسکویه).

خود را همه گذشته جوامع بشری و رفتار انسانی می‌داند، هر گونه موضوعی را که به نحوی به این گذشته مرتبط بوده و انسان به نحوی در شکل‌گیری آن تأثیر داشته است جزو قلمرو دانش خویش می‌شمارد. بر این اساس کلیه تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و غیره که در تاریخ بشر روی داده است می‌تواند موضوع مطالعات تاریخی قرار گیرد و جزو محدوده و قلمرو مطالعات تاریخی محسوب شود. اگر چنین هست که هست، اکنون می‌توان این پرسش را مطرح کرد که چگونه است که هر کدام از این ابعاد حیات انسانی همچون سیاست، اقتصاد، فرهنگ، دین، فلسفه، حقوق و غیره، به هنگامی که در زمان حاضر مورد بررسی قرار می‌گیرند در تخصص و رشته خاص خود واقع می‌شوند و متخصصان همان رشته علمی صلاحیت دارند که آن موضوع‌ها را بررسی کنند. دلی همین موضوع‌های مختلف وقتی در زمان گذشته مورد پژوهش واقع می‌شوند همگی در قلمرو علم واحدی به نام تاریخ درمی‌آیند و توسط پژوهشگران از رشته تاریخ بررسی می‌شوند که اتفاقاً در هیچ کدام از ابعاد فوق تخصصی نداشته، تمامی توانمند اسناد و مدارک گذشته را شناسایی و مطالعه کنند. آیا توانایی و تخصص در جمع‌آوری اسناد و مدارک به معنی قدرت بر درک و تجزیه و تحلیل زوایای پیچیده حوادث مختلف هم می‌باشد؟ مگر نه این است که چون کسی توانایی تجزیه و تحلیل موضوعی را نداشته باشد، بی‌تردید قدرت جمع‌آوری و تحلیل دقیق اسناد و مدارک مربوط به آن موضوع را هم دارا نیست.

بر این اساس پژوهشگران تاریخ باید در آغاز هر پژوهش به تناسب موضوعی که قصد دارند مورد بررسی قرار دهند، در حیطه تخصصی آن موضوع مطالعه کنند و خود را برای فهم زوایا و ابعاد آن حادثه در تاریخ آماده سازند. درست همان‌گونه که امروزه خبرنگاران رسانه‌ها که وظیفه همگی آنان جمع‌آوری و تفسیر اخبار و اطلاعات است، دارای تخصص ویژه‌ای در حوزه‌های سیاست، اقتصاد، فرهنگ، بهداشت و غیره می‌باشند؛ پژوهشگران تاریخ نیز باید علاوه بر مهارت ویژه تاریخی خویش به تناسب موضوع مورد

مطالعه، دارای اطلاعات تخصصی نیز باشند.

از زاویه نکته فوق اگر بخواهیم به پژوهش‌های تاریخی نظری افکنیم می‌توان آنها را به دو دسته تقسیم کرد. دسته اول بیشتر شامل مطالعات سستی می‌شود که عمدتاً با رویکرد نقلی انجام می‌پذیرند. در این‌گونه پژوهش‌ها نقطه عزیمت محقق داده‌های منابع است. پژوهشگر با اتکا بر تبحر خود در جمع‌آوری اسناد و مدارک، آنها را گرد آورده، به توصیف حادثه بر اساس نقل می‌پردازد؛ اما در پژوهش نوع دوم که با رویکرد نظری صورت می‌گیرد، نقطه عزیمت محقق چارچوب نظری برگرفته از تخصصی است که واقعه تاریخی در قالب آن رویته می‌شود و مورد بررسی قرار می‌گیرد.

بر اساس این تکرش باید پژوهشگران تاریخ را حداقل با یک تخصص پیوند زد و آنان را از ورود به حوزه‌های غیرتخصصی خود باز داشت؛ برای نمونه موضوعی چون حقوق در عصر ساسانی را باید محقق بررسی نماید که حداقل در حد یک کارشناسی به بحث مربوط به حقوق آشنا باشد و از طرفی نیز بر تاریخ و شیوه پژوهش تاریخی وقوف داشته باشد. همین‌طور محقق تاریخی که قصد بررسی پدیده انقلاب اسلامی ایران، انقلاب فرانسه و نظایر آن را دارد، باید علاوه بر تبحر تاریخی، با سیاست جامعه‌شناسی سیاسی و به‌خصوص مبحث تئوری‌های انقلاب آشنا باشد.

این ضرورت مطالعات بین‌رشته‌ای از آنجا ناشی می‌شود که موضوع‌ها و مسائل تاریخی همگی ذیل یکی از رشته‌های تخصصی الزامات، فلسفه، حقوق، جامعه‌شناسی، کلام، روان‌شناسی، زبان‌شناسی، اقتصاد، سیاست و غیره جای می‌گیرند.

۲. لزوم تبیین دیدگاه کلان فلسفی و معرفتی محقق

درست است که همواره به محققان توصیه می‌شود از جانبداری و تعصب پرهیز کنند و با بی‌طرفی به بررسی موضوع‌های خود بپردازند، اما این به معنای کنار نهادن دیدگاه‌های فلسفی و معرفتی محقق در پژوهش خود نمی‌باشد؛ زیرا

گریزی از آنها وجود ندارد.

محققان حوزه‌های مختلف علمی - اعم از تاریخی، سیاسی، حقوقی و حتی علوم تجربی - خواسته و ناخواسته تحت تأثیر نوعی نگرش فلسفی و معرفتی قرار دارند و آن نگرش‌ها اساس و پایه پژوهش‌های آنها را تشکیل می‌دهد؛ هرچند ممکن است خود درباره آنها ناآگاه باشند.

هرچند بسیاری از مردم فلسفه را دور و خارج از علایق معمولی و ورای فهم خود می‌پندارند، اما تقریباً همه ما آرا و افکاری فلسفی داریم، خواه نسبت به آنها آگاه باشیم یا نباشیم.^۱

برای نمونه محققى که انسان و جهان را به عنوان واقعیتی موجود می‌پذیرد و به وقوع حوادث در زندگی گذشته انسان باور دارد به لحاظ فلسفی در نقطه مقابل اندیشه فیلسوفان شکاک جای دارد و مبانی فلسفی او در تضاد با نگرش فلاسفه شکاک است.

همچنین محققى که می‌کوشد بین دو متغیر رابطه علی برقرار سازد و یکی را عامل و پدیدآورنده دیگری بر حساب آورد، دانسته یا ندانسته اصل علیت را که از اصول برجسته فلسفه است باور دارد. نقطه مقابل اندیشه فیلسوفانی چون هیوم است که در جهان به اصل تقارن و نه علیت قائل بوده‌اند.^۲

مورخى که برای زندگی انسان مراحل را در نظر می‌گیرد و به سیری باور دارد، چه آن مراحل را عصر فتودالیسم، سرمایه‌داری، سرمایه‌لیسم یا عصر سستی، دوران گذار و دوران مدرن بنامد، دانسته یا ندانسته به نوعی فلسفه نظری تاریخ باور دارد و بی‌تردید این نگرش کلان را در پژوهش خود به کار می‌گیرد.

یکی از برجسته‌ترین نگرش‌های کلان و فلسفی که تأثیر گسترده‌ای بر پژوهش‌های ما باقی می‌گذارد مباحث مربوط به فلسفه علم است. خود این موضوع دایره گسترده‌ای دارد و در فلسفه تحت عنوان معرفت‌شناسی و

۱. ریچارد پاپکین و آروم استرول؛ *کلیات فلسفه*؛ ص ۱.

۲. همان، ص ۳۱۳-۳۱۷ (مبحث تحلیل هیوم از علیت).

فلسفه‌های مضاف چون فلسفه علم و فلسفه انتقادی تاریخ، در جامعه‌شناسی ذیل عنوان جامعه‌شناسی معرفت و در تاریخ نیز با عنوان تاریخ‌نگاری و علم تاریخ مورد بررسی قرار می‌گیرد.

طبیعی است که در موضوع‌های فوق دیدگاه‌های واحدی بین فلاسفه، جامعه‌شناسان و مورخان وجود ندارد و بر این اساس پذیرش هر گونه نظریه‌ی در این زمینه توسط آنان می‌تواند تأثیر مستقیمی بر روش و نتیجه پژوهش تاریخی آنان به همراه داشته باشد.

پیش‌سگرمی که تاریخ را ساخته اندیشه مورخان می‌داند و امکان دستیابی به واقعیت تاریخی را نمی‌پذیرد با کسی که نقطه مقابل او می‌اندیشد و اطلاعات تاریخی را به عنوان امر واقعی در نظر می‌آورد، هر دو به دو دیدگاه متفاوت در حوزة فلسفه انتقادی تاریخ یا به عبارتی فلسفه علم تاریخ اعتقاد دارند و چنین نگرش‌هایی ساز پنهان خود را بر پژوهش آنها خواهند افکند؛ همان‌گونه که هر گونه نگرش به علم ماهیت و چیستی آن می‌تواند در این زمینه تأثیرگذار باشد.^۱ ظهور اندیشه‌های پوزیتیویستی در تاریخ علم نه تنها علوم تجربی را به شدت متأثر ساخت، بلکه بر علوم انسانی نیز اثر گذاشت.^۲ با توجه به آنچه بیان شد که عبارت بود از مدت‌هاست داشتن آشکار یا پنهان مبانی فلسفی و معرفت‌شناسی در پژوهش‌های تاریخی ضروری است محققان تاریخ بر این گونه مباحث نیز وقوف داشته باشند و با توجه به چنین شناختی به بررسی تاریخی خود روی آورند.

بی‌تردید بین مورخی که پس از تجهیز به چنین مباحثی سراغ پژوهش تاریخی می‌رود با کسی که هیچ گونه شناختی به این مباحث ندارد، تفاوت بارزی وجود دارد که اثر آن در سطح کیفیت پژوهش‌های آنها آشکار می‌شود.

۱. رک: آلن اف. چالمرز؛ چیستی علم (درآمدی بر مکاتب علم‌شناسی فلسفی)، همچنین دانالد

گیلیس؛ فلسفه علم در قرن بیستم.

۲. رک: سعید زیباکلام؛ پیوند نامبارک پوزیتیویسم و اندیشه سیاسی؛ ص ۵-۳۴.